

**Історія досліджень археологічних пам'яток на території
м. Балаклія та використання їх результатів у процесі
розробки історико-архітектурного опорного плану міста для
Балаклійської міської ради**

В.М. Ряполов, М.Т. Кацанов, В.О. Хесін, С.О. Боровий

У 2016 р. НДІП (Науково-дослідний і проектний інституту цивільного будівництва) «СХІДБУДПРОЕКТ» зібрав архівні та опубліковані дані по пам'ятках археології, які розташовані на території м. Балаклія. Вдалося нанести на історико-архітектурний опорний план міста багатощарове поселення поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе, поселення бронзової доби Балаклія-2, багатощарове поселення Балаклія (Ляховка), ранньосередньовічний могильник, територію фортеці XVII ст. Для даних об'єктів визначені охоронні зони, де без спецдозволу заборонені містобудівні та земляні роботи. Крім того, рекомендовано залучити археологів для дообстеження двох неолітичних стоянок та кочовища салтово-маяцької культури з метою їх локалізації на місцевості та встановлення у майбутньому охоронних зон.

Ключові слова: пам'ятки археології, культурний шар, геотопозйомка, локалізація, місто, історико-архітектурний опорний план, охоронні зони.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» м. Балаклія визнається історичним населеним пунктом [27]. Тому, визначення охоронних зон пам'яток історичної та культурної спадщини, історичних вулиць та сталої планувальної побудови кварталів є обов'язковою науково-проектною базою для подальшої розробки генерального плану розвитку м. Балаклії.

У 2016 р. на підставі договору з Балаклійською міською радою Науково-дослідний і проектний інституту цивільного будівництва

«СХІДБУДПРОЕКТ» під керівництвом директора інституту, члена Національної Спільки архітекторів України, дійсного члену національного комітету ICOMOS С.О. Борового і заступника директора, головного архітектора інституту, члена Правління Національної Спільки архітекторів України, дійсного члену національного комітету ICOMOS, академіка Української Академії архітектури В.О. Хесіна розробив історико-архітектурний опорний план м. Балаклія, в рамках якого опрацьована також і інформація відносно пам'яток археології.

На сучасному етапі м. Балаклія є адміністративним центром Балаклійського району Харківської області. Згідно з останнім переписом від 2001 р. його населення складає трохи більше 32 тис. осіб [28, с. 1], що відповідно до Державних будівельних норм України дозволяє віднести цей населений пункт в категорію першої підгрупи малих міст з населенням від 20 до 50 тис. осіб [21, с. 1].

Існують дві версії походження назви міста. За однією з них слово «Балаклія» походить від турецького слова «булак», що перекладається, як «джерело» [25, с. 110; 26, с. 9; 29, с. 12; 33, с. 32; 34, с. 22; 35, с. 88]. За другою, більш вірогідною, версією топонім «Балаклія» бере свій початок від тюркського слова «балик», яке одночасно перекладається і як «селище», і як «риба», з похідною від даного слова фразою «балакла» – «рибне місце» [25, с. 109; 26, с. 9; 29, с. 12, 13; 33, с. 33; 34, с. 22; 35, с. 88]. Деякі дослідники вважають, що тюркське походження топоніму «Балаклія» свідчить про те, що в басейні річок Балаклієк досить довгий час існував татарський юрт (кочовище) [24 с. 9; 29, с. 12; 30, с. 117; 34, с. 88].

Східнослов'янське м. Балаклія виникло у 1663 р. на древньому кордоні лісостепу зі степом в місці злиття річок Крайня Балаклійка, Середня Балаклійка і Волоська Балаклійка з річкою Балаклійкою і впадання останньої в річку Сіверський Донець [31, с. 176, 177]. Землі, що зрошувані трьома Балаклійками і Сіверським Дінцем, були надзвичайно родючі, рясніли кормовими травами і лісом. Тому люди на цій території селилися з глибокої давнини, починаючи ще з епохи неоліту. У гирлі р. Балаклійки на південній околиці міста Б.А. Шрамко виявлено дві неолітичні стоянки [1, с. 327; 31, с. 37] (рис. 1).

У 2007 р. В.С. Аксьонов, О.О. Лаптев, К.Г. Варачова і А.В. Короліна на південно-східній околиці міста поблизу перехрестя Замиської

вул. і Савінського шосе, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Волоська Балаклійка відкрили багатошарове поселення (рис. 1). Його розміри 200×500 м. У західній частині поселення проходить асфальтова дорога, в північній частині знаходяться залишки фундаментів будівель молочно-товарної ферми, а північно-східна частина поселення зруйнована піщаним кар'єром нелегального походження. В стінках кар'єру зафіксовані нашарування культурного шару товщиною до 0,4 м. Зібрано підйомний матеріал епохи бронзи і підйомний матеріал ранньосередньовічної салтово-маяцької культури [17, арк. 1, 2; 18, арк. 1, 2; 19, арк. 1-4; 20, арк. 1].

У 2008 р. В.М. Окатенко на південній околиці міста на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Балаклійки по вул. Береговій відкрив поселення епохи бронзи Балаклія-2 (рис. 1). Вдалося встановити, що його довжина по лінії північ-південь складає 1000 м., а ширина по лінії захід-схід – 500 м. В процесі шурфування виявлено культурний шар потужністю 0,25 м. з фрагментами кераміки епохи бронзи. Частина території поселення задернована, а частина знаходиться на городах садиб, що розташовані на стику вул. Береговій з вул. Набережною [2, арк. 23; 3, арк. 76, 77; 9, арк. 1, 2; 10, арк. 1, 2; 11, арк. 1-4; 12, арк. 1].

У тому ж 2008 р. В.М. Окатенко на південно-західній околиці м. Балаклія, в західній частині вул. Балтійської, на першій надзаплавній терасі р. Ляховка, яка є лівою притокою р. Сіверський Донець, відкрив багатошарове поселення Балаклія (Ляховка) (рис. 1). У 2012 р. його додатково обстежив В.В. Колода. Було закладено 6 шурфів і проведено збір підйомного матеріалу. Це дало можливість встановити, що поселення розташовано впритул до житлової забудови, має довжину по осі південний захід – північний схід 1000 м і ширину по осі південний схід – північний захід 600 м. Воно межує на сході і півдні з сосновим лісом Балаклійського лісгоспу, на заході – з землями Балаклійської міської ради, на півночі – з приватною забудовою садиби В.О. Шакірова. Через поселення проходить ЛЕП [2, арк. 23, 24; 3, арк. 71, 74; 13, арк. 1, 2; 14, арк. 1, 2; 15, арк. 1-4; 16, арк. 1]. На глибинах до 0,3 м. простежується культурний шар нового часу з фрагментами кружальної кераміки 17-18 ст. У цьому ж шарі знайдено масивний сильно зігнутий черешковий залізний ніж з істотно спрацьованим лезом. На глибинах від 0,4 до 1,1 м. знайдені фрагменти груболіпної кераміки епохи бронзи [16, арк. 1].

У 1969 р. В.К. Міхєєв, Є.М. Кадєєва і В.З. Фрадкін провели охоронні розкопки 5 поховань могильника, який було виявлено на околиці м. Балаклії поблизу шляхопроводу через залізницю, по якому проходить шосейна дорога на Волохів Яр [4, арк. 15-21, 38-41; 23, с. 280, 283; 32, с. 37] (рис. 1).

В похованні № 1 на глибині 2 м. виявлено кістяк дорослого чоловіка, покладеного на спині, головою на захід, з руками, що витягнуті вздовж тулуба. Біля правої ключиці знайдено бронзовий штампований бубонець, по правий бік голови – срібна сережка з кулеподібною штампованою підвіскою. У західній стіні могили виявлено підбій, в якому праворуч від голови похованого були залишки поховальної їжі у вигляді хребця та частини ноги бика. На кістках лежав залізний ніж з перехрестям. Поряд з ним стояв ліпний горщик. Біля західної стіни підбою стояла амфора з рифленим орнаментом. Інвентар поховання датується кінцем IX – початком X ст. [4, арк. 16, 17, 38-40; 23, с. 281].

Поховання №2 з північним орієнтуванням було частково зруйновано траншеєю для прокладки комунікацій. На глибині 1,3 м. від кістяка збереглися тільки кістки тазу та ніг. Біля ніг похованого лежала пара стремен кочівницького типу, ліворуч – залишки дерев'яного сагайдака, від котрого збереглися окремі деталі: кістяна накладка, залізна пряжка від ремня, три залізних кільця з залишками шкіри та дерева, фігурна залізна петля з цвяхами для кріплення до дерев'яного каркасу. У сагайдаку було п'ять залізних наконечників стріл різних типів. Біля лівого стегна лежав масивний залізний ніж з залишками дерев'яних піхов [4, арк. 18, 19, 38, 39; 23, с. 281].

Жіноче поховання № 3 мало західне орієнтування. В ньому, крім ліпного горщика, аналогічного горщику з першого поховання, знайдено два прясла, які були виготовлені з амфорної стінки [3, арк. 19, 38, 40; 23, с. 281].

Поховання №4 з північним орієнтуванням не містило ніяких речей, крім залишків зеленого мотузка [4, арк. 20, 38; 23, с. 281].

Поховання № 5 виявилось таким, що відноситься до катакомбної культури [4, арк. 20, 21, 38, 41; 23, с. 280]. А поховання № 1, 2, 3, 5 показали, що тут знаходиться ґрунтовий могильник з могилами салтово-маяцької культури із західним орієнтуванням кістяків та з могилами кочівницького типу IX-XI ст., які відрізняються своїм північним орієнтуванням [23, с. 283].

Місцеве населення свідчить, що навкруги, при ритті погребів та будівництві гаражів балаклійці неодноразово натикались на могили як північної, так і західної орієнтації, і навіть на могили воїнів з конем [4, арк. 15; 23, с. 281]. Отже, могильник займає дуже суттєву площу в межах міста.

У тому ж 1969 р. біля ранньосередньовічного могильника повністю розкопано курган зрубної культури [32, с. 37] (рис. 1), а неподалік від мосту, на правому березі р. Волоска Балаклійка, знайдено кочовище салтово-маяцької культури. [32, с. 37] (рис. 1).

У 1929 р. неподалік від залізничної станції Балаклія в межах міста на вододілі річок Середньої і Волоської Балаклійок при реконструкції залізничної колії було зруйновано курган (рис. 1), в якому краєзнавець Н.В. Сібільов виявив багате сарматське поховання. У похованні знайдені два залізних посріблених псалія з кульками на кінцях, крупна намистина з синього пастового скла з білими вічками і 10 штампованих срібних фаларів з позолотою. Два фалари прикрашені розетками та геометричним орнаментом, сім – зображеннями левових голів, один – зображенням людської голови [31, с. 239; 32, с. 37]. Всі ці речі потрапили в Ізюмський краєзнавчий музей, а з нього в 1932 р. зникли при загадкових обставинах [31, с. 239; 32, с. 37].

У центральній частині міста на території міського парку та його околиць знаходиться культурний шар фортеці XVII ст. Балаклії (або Буликлії) і навколишніх посадів, що в сукупності ми називаємо поселенням Балаклія. Древоземляні оборонні споруди фортеці не збереглися [5, арк. 1, 2; 6, арк. 1, 2; 7, арк. 1-4; 8, арк. 1]. Межі культурного шару пізньосередньовічного міста визначені і нанесені на сучасний план Балаклії (рис. 1) науковими співробітниками відділу археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації.

Спираючись на історико-архівні та бібліографічні дані, а також на інформаційний лист Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» [22, арк. 1], слід відзначити, що ступінь визначення локалізації на місцевості археологічних пам'яток, що знаходяться в межах м. Балаклії дуже різна. Є генеральні плани розташування поселень Балаклія XVII ст., Балаклія (Ляховка) та ранньосередньовічного мо-

гильнику VIII-XI ст. Для поселень Балаклія-2 і Балаклія (Ляховка) існують схеми розташування та їх плани на топографічних картах місцевості. Для багат шарового поселення доби бронзи і раннього середньовіччя поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе є тільки схема розташування. Зовсім відсутні картографічні матеріали для двох неолітичних стоянок на південній околиці міста і кочовища салтово-маяцької культури на правому березі р. Волосса Балаклійка [22, арк. 1]. Є лише дуже приблизні описи місць їх розташування.

Таким чином, співробітникам НДІП «СХІДБУДПРОЕКТ», вдалося нанести на історико-архітектурний опорний план м. Балаклія з підосною у вигляді геотопозійки в масштабі 1:5000 п'ять пам'яток археології: багат шарове поселення поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе, поселення бронзової доби Балаклія-2, багат шарове поселення Балаклія (Ляховка), ранньосередньовічний могильник поблизу шляхопроводу через залізницю, територію фортеці Балаклія XVII ст. Для даних об'єктів визначені межі зон охорони археологічного культурного шару загальною площею 10,869 га., де забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Крім того, Балаклійській міській раді рекомендовано залучити фахівців Слобідської археологічної служби, відділу археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини та відділу археології ХІМ ім. М.Ф. Сумцова до проведення археологічних розвідок з метою визначення меж двох неолітичних стоянок на південній околиці міста та кочів'я салтово-маяцької культури на правому березі р. Волосса Балаклійка, що дозволить в майбутньому визначити межі зон охорони археологічного культурного шару ще для трьох археологічних пам'яток.

В цілому, слід відзначити, що роботи Сектору історії та теорії архітектури НДЧ і АПРМ №3 НДІП «СХІДБУДПРОЕКТ» дозволили зробити кроки до організації реальної та ефективної охорони пам'яток археології на території м. Балаклія.

1. Археологічні пам'ятки Української РСР: короткий список. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 462 с.
2. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 33: Звіт про археологічні розвідки І.Б. Шрамко, І.В. Голубевої, С.А. Заднікова та ін. у 2008 р. в 2 част. – Част. 1. – 154 арк.
3. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 33: Звіт І.Б. Шрамко, І.В. Голубевої, С.А. Заднікова та ін. про археологічні розвідки на території Харківської обл. у 2008 р. в 2 част. – Част. 2. – 128 арк.
4. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 9: Звіт В.К. Міхеева про археологічні розкопки на території Харківської обл. у 1969 р. – 61 арк.
5. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія. – 2 арк.
6. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія. – 2 арк.
7. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія. – 4 арк.
8. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія: історична довідка / [уклад. В.В. Дідик]. – 1 арк.
9. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія-2. – 2 арк.
10. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія-2. – 2 арк.
11. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія-2. – 4 арк.
12. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія-2: історична довідка / [уклад. І.В. Голубева]. – 1 арк.
13. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія (Ляховка). – 2 арк.
14. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія (Ляховка). – 2 арк.
15. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія (Ляховка). – 4 л.
16. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія (Ляховка): історична довідка / [уклад. І.В. Голубева]. – 1 арк.
17. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення біля міста Балаклія. – 2 арк.

18. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення біля міста Балаклія. – 2 арк.
19. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення біля міста Балаклія. – 4 арк.
20. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення біля міста Балаклія: історична довідка / [уклад. К.Г. Варачова]. – 1 арк.
21. ДБН 360-92: Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень [Текст]. – К.: ОВПП Укртиппроєкт, 1992. – 67 с.
22. Інформаційний лист про картографічні дані відносно розташування археологічних пам'яток на території м. Балаклії від 15.08.2016, № 01-53 / 467 / Надано Обласним комунальним закладом «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» директору НДП «СХІДБУДПРОЕКТ» С.О. Боровому для дослідницьких потреб. – 1 арк.
23. *Кадеєва Є.М.* Роботи на Балаклійському могильнику [Текст] / Є.М. Кадеєва, В.К. Михеєв // Археологічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 4. – С. 280-283.
24. *Клочан Д.Ф.* Балаклія [Текст] / Д.Ф. Клочан, М.М. Субота, В.В. Суздальцев. – Х.: Прапор, 1965. – 120 с.
25. *Коваль А.П.* Знайомі незнайомці: походження назв поселень України [Текст] / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2012. – 304 с.
26. *Кругляк Ю.М.* Ім'я Вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР [Текст] / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 151 с.
27. Постанова КМУ від 26 липня 2001 р. № 878 Про затвердження Списку історичних населених місць України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-p>: Харківська область.
28. Сайт міста Балаклія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bal.at.ua/index/0-6>: Население – статистические данные.
29. Топонімічний словник Харківщини [Текст] / [уклад.: А.М. Перепеча, А.П. Ярещенко]. – Х.: ХДНБК, 1991. – 117 с.
30. *Филарет (Гумилевский Д.Г.)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии в 5 отделениях [Текст]. – Отд. 4: Чугуевские округа военного поселения, уезды Змиевской и Волчанский / Ф. (Д.Г. Гумилевский). – Х.: Университетская тип., 1857. – 336 с.
31. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца [Текст] / Б.А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1962. – 404 с.

32. *Шрамко Б.А.* Справочник по археологии Украины: Харьковская область [Текст] / Б.А. Шрамко, В.К. Михеев, Л.П. Грубник-Буйнова. – К.: Наукова думка, 1977. – 156 с.
33. *Янко М.П.* Топонімічний словник України [Текст] / М.П. Янко. – К: Знання, 1998. – 429 с.
34. *Ярещенко А.П.* Топоніміка Харківщини [Текст] / А.П. Ярещенко, В.О. Ярошик. – Х.: ХДНБК, 1990. – 87 с.
35. *Ярещенко А.П.* Український фенікс [Текст] / А.П. Ярещенко. – Х.: Прапор, 1999. – 176 с.

V.M. Riapolov, M.T. Katsanov, V.O. Khesin, S.O. Borovyi. Research History Of Archaeological Memorials On The Territory Of Balakliia City And Use Of The Research Results In The Development Of Historical And Architectural Basic Plan Of The City For Balakliia City Council. In 2016, NDIP (Scientific, Research and Design Institute of Civil Engineering), "SKHIDBUDPROEKT" collected archival and published data on archeological memorials located on the territory of Balakliia City. There was managed to put on the historical and architectural basic plan of the city a multi-layered settlement near the crossroads of Zamiska st. and Savinske highway, the settlement of the bronze Age Balakliia-2, multi-layered settlement of Balakliia (Liakhovka), early medieval burial, territory of the fortress of the XVII century. For these objects, protected zones have been defined, where city-planning and earthworks are prohibited without special permission. In addition, it is recommended that archaeologists are to be engaged for the study of two Neolithic and Nomadic sites in Saltovo-Mayak culture with the aim of their localization in the area and the establishment of future protected zones.

Keywords: archeological memorials, cultural layer, geotopofotographic, localization, city, historical and architectural basic plan, protected zones.

В.М. Ряполов, Н.Т. Кацанов, В.А. Хесін, С.А. Боровой. История исследования археологических памятников на территории г. Балаклея и использование их результатов в процессе разработки историко-архитектурного опорного плана города для балаклейского городского совета. В 2016 НИИП (Научно-исследовательский и проектный институт гражданского строительства) «ВОСТОКСТРОЙПРОЕКТ» собрал архивные и опубликованные данные по памятникам археологии, которые расположены на территории г. Балаклея. Удалось нанести на историко-архитектурный опорный план города многослойное поселение вблизи перекрестка Загородной ул. и Савинского шоссе, поселение бронзового века Балаклея-2, многослойное поселение Балаклея (Ляховка), раннесредневековый могильник, территорию крепости XVII в. Для данных объектов определены охранные зоны, где без спецразрешения запрещаются градостроительные и земляные работы. Кроме того, рекомендуется привлечь археологов для дообследования двух неолитических стоянок и кочевья салтово-маяцкой культуры с целью их локализации на местности и установления в будущем охранных зон.

Ключевые слова: памятники археологии, культурный слой, геотопосъемка, локализация, город, историко-архитектурный опорный план, охранные зоны.

Рис. 1. Схема розташування пам'яток археології на території м. Балаклія Харківської області.

